

De datering van Van Deventer's stedenkaarten

K.A.H.W. LEENDERS

De hernieuwde nauwkeurige analyse van de datering van de stadsplattegronden van Van Deventer begint vruchten af te werpen. Duidelijk wordt dat er verschil is tussen het tijdstip van afronding van de kaart en de datering van de informatie op de kaart.

De kaarten die Jacob van Deventer in de 16e eeuw maakte van ongeveer 250 steden in de Nederlanden zijn een hoog gewaardeerde bron van informatie voor wie de ontwikkeling van onze steden bestudeert. Ze zijn niet alleen mooi om te zien, maar vooral behoorlijk correct in de weergave van de topografie en zelfs op meetkundig vlak. Terecht wordt er momenteel hard gewerkt aan een hoogwaardige facsimile-uitgave van deze kaarten.

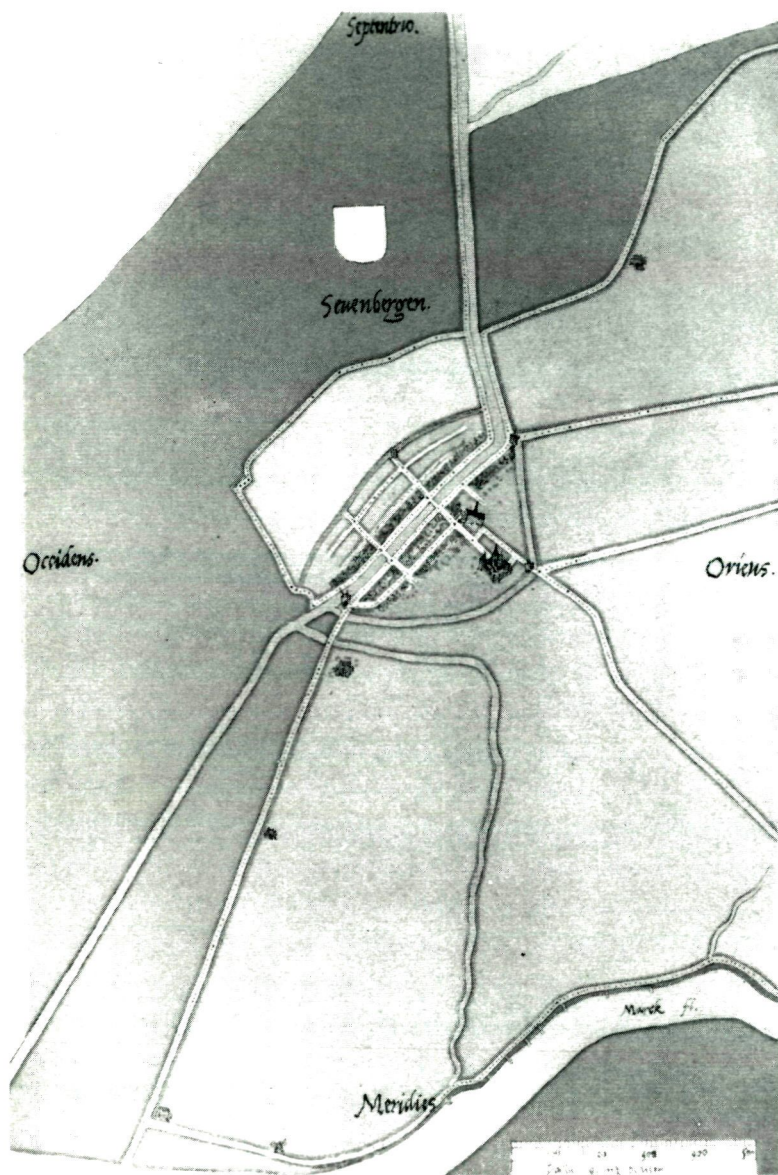
Met Van Deventer's kaarten is er echter één probleem dat voor de stedenvorser van belang is: de datering. De kaarten zelf dragen geen expliciete datering. Koeman dateert ze omstreeks 1560 en dat op basis van een koninklijke betalingsopdracht uit 1559 (Koeman, 1983, pp. 118-124). Deys (1989, p. 83) stelt dat het werk vroeg in 1558 aanving. Onderzoek aan papiersoort en watermerk levert als datering 1554 en later op (Visser, 1984, pp. 34-35). Visser (1984, p. 36) dateert de 'minuten' op 1557/8 tot 1568/9, waarna in de periode 1569 - 1572/3 de Madrileense 'net'-kaarten gemaakt werden. Deys vermoedt echter dat de 'netten' ouder zijn dan de 'minuten'. Nogal afwijkend van deze dateringen is die van Lemoine-Isabeau (1985, p. 28), die stelt dat Van Deventer vanaf 1543 stadsplattegronden tekende, aanvankelijk afzonderlijk en in zekere zin op bestelling. Vanaf 1559 werd het dan een integraal project.

We lijken dus een dateringsprobleem te hebben: dateren de kaarten uit de periode 1543-1573 of slechts uit 1559-1573? Voor het stadsonderzoek is vooral de datering van de *opname* van de kaartgegevens van belang, en niet zo zeer die van de fysieke kaarten-voorwerpen die bewaard bleven. Aan de hand van de kaart van Zevenbergen (Noord-Brabant) en met een uitstapje naar de kaart van Lier wordt dit probleem nader onderzocht.

DE POLDERS VAN ZEVENBERGEN

De kaart van Zevenbergen toont de kleine Hollandse stad en een ruim buitengebied, vooral ten zuiden van de stad. Dit deel van Noord-Brabant was tot ver in de middeleeuwen een veengebied dat, mede ten gevolge van turf- en zoutwinning, in de jaren rond 1400 veranderde in een dagelijks tweemaal overstroomd slikken- en gorzengebied. Zevenbergen bleef daarin als een eilandje liggen dankzij de tot 5 m +NAP reikende pleistocene 'bergen' waarop de stad gebouwd is. Vanaf 1516 werd de inpoldering van de streek aangevat (Leenders, 1982; Van Ham, 1982). In het midden van de 16e eeuw werd er zelfs in hoog tempo bedijkt. In principe stelt zo'n situatie ons in staat de opname van de kaart van Zevenbergen aan de hand van kaart-inhoudelijke argumenten goed te dateren. Voorwaarde is dat we de bedijkingen nauwkeurig kunnen dateren. In Zevenbergen is dat inderdaad goed mogelijk dankzij gedetailleerde rekeningen die te Brussel bewaard worden.

Gedurende de overstromingsperioden was vanuit de stad in zuidoostelijke richting de 14e-eeuwse dijk naar de Hazeldonk min of meer blijven bestaan (Leenders, 1982, pp. 155-156). In 1516 werd deze dijkrest opgelapt en gebruikt als deel van de bezomerdijking van een gorzengebied ten oosten van de stad¹. Op de kaart van Van Deventer staat deze dijk, de huidige Hazeldonkse Zandweg, aangegeven. In deze weg zit nog steeds een lichte knik (door Van Deventer wat overdreven getekend) op de plaats waar het Zwanegat, een getijdgeul, overgestoken wordt. In de jaren 1535-1542 werd het driehoekig gors De Borstelaer, nu de Bosselaar ten zuiden van de stad, mee bedijkt bij de bewinterdijking van het Oudland van Zevenbergen². De knikken die Van Deventer in de Markdijk aangeeft zijn nog steeds aanwezig, maar de rivierbocht zelf is in de jaren 1970 wat

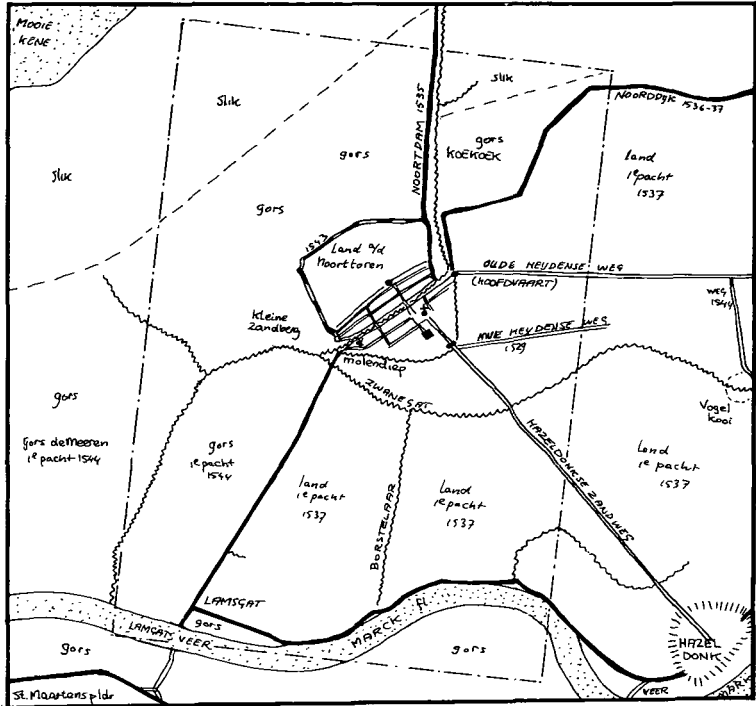
De kaart van Zevenbergen van Van Deventer. Foto: Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

rechter getrokken. De haven van Zevenbergen was via de steeds verder verlandende kreek De Donk³ nog met de Mark verbonden. In noordelijke richting was de haven inmiddels door een kanaal verbonden met de grote getijdegeul 'Mooie Kene'. Op een kaart uit 1530 is van die

verbinding nog geen spoor te zien⁴. De Noorddam die er aan de westzijde langs ligt, werd in 1535 aangelegd. Dit doet vermoeden dat het kanaal toen tot stand kwam⁵. Begin 1543 kwam de bekadijking van de Noorttorenpolder, gelegen tegen de noordwestflank van de stad, gereed⁶. De

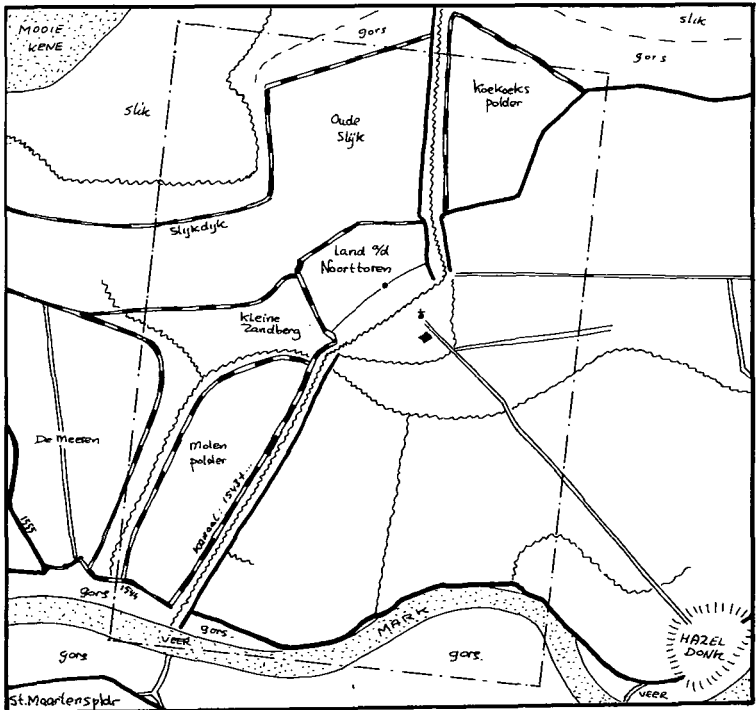
De polders bij Zevenbergen in 1543.

- Winterdijk
- Zomerdijk
- Weg
- Waterloop
- Breedwater
- Kaart J. van Deventer

De polders bij Zevenbergen in 1555.

- Winterdijk
- Zomerdijk
- Weg
- Waterloop
- Breedwater
- Kaart J. van Deventer

eerste polderrekening betreft het jaar 1545 (Delahaye, 1979, p. 355).

Het is deze situatie die door Van Deventer voor zijn, via de uitgave Sylvius bekende, provinciekaart van Zeeland karteerde. Maar het is tevens het beeld dat we op zijn stadkaart van Zevenbergen zien. Vermoedelijk dateert het veldwerk uit 1543. Ten westen van de Noorttoren-polder en de westelijke dijk van het Oudland van Zevenbergen (zowel ten noorden als ten zuiden van de stad) geeft Van Deventer een brede strook van het terrein een donkergroene kleur. Verder noordwestwaarts kleurt hij grijs met wat blauw. Gezien de bedijkingssituatie moeten deze kleuren begrepen worden als groen = gorzen (hoog opgeslibde buitendijkse grond met riet en biezen, en de mogelijkheid vee te laten grazen) en grijs = slikken (minder opgeslibd, amper begroeid, voor vee valt er niets te halen en het overstromt bij iedere vloed). De veilig bedijkte gebieden kregen van Van Deventer een licht groene kleur, het hoge gebied binnen de stadsgracht werd geel gekleurd.

De werkzaamheden aan de polders gingen echter in rap tempo voort. Op 18 april 1543 werd het graven van een *grote sloot of nyewe vaert* van Lamsgat in de richting van de Noorttoren (de stadspoort halverwege de noordwestzijde van de stad) aanbesteed. Kennelijk werd daar terstond aan begonnen, want op 13 mei kreeg de molenaar reeds een vergoeding uitbetaald voor geleverde waren aan de arbeiders. Gelijktijdig werd een dam in het Lamsgat aanbesteed terwijl ook de waterloop de Donk werd afgesloten⁸. De genoemde grote sloot moet het kanaal van de Zevenbergse haven naar de Mark zijn, dat vlak langs de westelijke dijk van het Oudland loopt. Het Lamsgat lag aan de Mark, de Noorttoren diende blijkbaar als richtpunt aan de horizon.

Toen de oude waterlopen De Donk en Lamsgat afgesloten waren en het nieuwe kanaal gereed was, werd ook het gebied ten westen van dat kanaal bezomerdijkt. De detailkaart van Bloemendaal uit 1555 door Cornelis Pieters toont de omgeving van Zevenbergen met de oude en de

nieuwe situatie van talloze kleine poldertjes duidelijk⁸. Pas in 1562/63 werd dit gebied bewinterdijkt. De binnen de winterdijk gelegen zomerkaden zijn sindsdien verdwenen en alleen de lange poldernaam 'De Noordt-, Toren-, Oost- en West- Meerenpolder' herinnert nog aan de complexe situatie in het midden van de 16e eeuw. Op de Gastelse Kaart uit 1565 is de nieuwe toestand duidelijk aangegeven en is de oude nog maar deels herkenbaar⁹.

Als we deze grootschalige landschappelijke ontwikkelingen vergelijken met de topografie op Van Deventer's stadkaart van Zevenbergen, stellen we vast dat deze kaart de situatie weergeeft die bestond tussen februari en mei 1543. Misschien is de thans bekende tekening wel in de jaren na 1554 op papier gezet, de waarnemingen in het buitengebied zijn pertinent van vroeg in 1543. Bovendien zijn de gegevens betreffende het buitengebied op de stadkaart en op de provinciekaart Zeeland, die in 1546 uitgegeven zou zijn, verregaand gelijk. Verder van de stad klopt de provinciekaart bovendien eveneens met de bedijkingssituatie van 1543.

DE LANDMETER VAN LIER

Intrigerend is nu dat in de rekeningen van de heer van Zevenbergen tussen alle bedijkingsberichten ook notities staan waaruit blijkt dat tussen 16 april 1542 en 1 april 1543 een bode naar *de lantmeter van Lier* gestuurd werd *om met hem te spreeken off hij soude willen comen meeten hyer tot Zevenberghen*¹⁰. Tussen 4 en 12 augustus 1542 werd *betaelt aenden sloetmaecker van vyer dueselen ende ringhen te maecken aende ketten voor den lantmeeter*. Tussen 4 september en 19 oktober reisde de rentmeester van Zevenbergen zelf naar de landmeter te Lier¹¹. Tussen 1 april 1543 en 20 april 1544 kreeg Dierick Ongheboeren voor iedere dag dat hij de landmeter en diens zoon gedurende 17 dagen had geholpen 5 stuivers uitgekeerd¹². Landmeters werden blijkens andere aantekeningen in de rekeningen geregeld ingeschakeld bij de nieuwe inpolderingen, maar nergens werden ze met zoveel egards bejegend dat ze in

de rekeningen terecht kwamen. Wie was dan die landmeter uit Lier waarvan de rekeningen de naam voor ons verborgen houden? Het meest intrigerende is dat hij precies op het moment gemeten kan hebben, waarop we de kaart van Van Deventer op grond van de polderevolutie gedateerd hebben: lente 1543 (idealiter tussen 1 en 18 april 1543). Van Deventer zou in 1542 echter in Mechelen gewoond hebben en een zoon is van hem niet bekend.

Zo blijft de vraag: welke beroemde landmeter woonde er in 1542 in Lier? Een onderzoek in het stadsarchief van Lier leverde zowaar een landmeter op. Het stadsbestuur van Lier deed op 17 juni 1545 beroep op twee makers van geijkte graanscheppen en op de landmeter Jan de Molder om de graanscheppen van de Lierse molenaars te ijken. Deze controle vond plaats omdat de stads-watermolen na een grote onderhoudsbeurt weer verpacht kon worden. De concurrerende schepen werden in orde bevonden¹³. Het ziet er dus naar uit dat 'De Landmeter van Lier' deze Jan de Molder is.

Tijdens het doornemen van de Lierse stadsrekeningen bleek dat juist in deze periode de vrijwel cirkelvormige stadsomwalling van Lier, die goeddeels nog bewaard is gebleven, aangelegd werd. In de rekeningen zijn die werkzaamheden enigszins te volgen. Uit vergelijking van de stadsrekeningen en de Van Deventerkaart van deze stad werd de indruk verkregen dat de kaart er de situatie van eind 1547 of begin 1548 weergeeft. In de loop van 1548 werd namelijk het laatste stuk stadswal voltooid en juist dat stuk staat op de kaart afwijkend en zwak aangeduid in vergelijking met de rest van de omwalling die in 1543-1547 tot stand kwam¹⁴.

CONCLUSIE

Uit het voorgaande blijkt dat de datering van het veldwerk van de Van Deventerkaarten losgekoppeld moet worden van de datering van de kaarten als fysieke voorwerpen die ons overgeleverd zijn. Het meetwerk kan alleen door analyse van de kaartinhoud in combinatie met gelukkige

rekeningvondsten gedateerd worden. De datering van de fysieke kaarten kan gebeuren via de geijkte methoden als watermerk en de geschiedenis van het Atlasproject (opdracht 1559, min of meer gereed in 1572). Bovendien moet er blijkbaar rekening mee gehouden worden dat Van Deventer deels steunde op andermans werk (Jan de Molder!).

De hier gegeven voorbeelden Zevenbergen (april 1543) en Lier (1547/8), maar ook de kaarten van Dordrecht (1545; Visser, 1984, p. 30), Helmond en Bergen op Zoom (circa 1545)¹⁵ en Delft (1556/7; Visser, 1984, p. 36) dateren kaart-inhoudelijk alle van vóór de opdrachtverlening aan Van Deventer in 1559. Een deel van de steden is dus reeds (lang) voor 1559 gemeten. De geschiedenis van de stadsplattegronden van Van Deventer is gecompliceerder dan tot nu toe werd aangenomen.

Voor de onderzoeker van de ontwikkeling van steden en hun onmiddellijke buitengebied geldt dus de waarschuwing dat de Van Deventerkaarten niet zonder meer op 'circa 1560' of iets dergelijks gedateerd mogen worden. Men zal kaart voor kaart moeten zien of het veldwerk via een kaart-inhoudelijke argumentatie gedateerd kan worden. Die datering ligt ergens in de lange periode 1543-1572. De mogelijkheid dat gegevens van twee geheel verschillend te dateren veldwerken op één kaart samengebracht zijn, mag bovendien niet uitgesloten worden. Te Zevenbergen kan een vroege (1543) opname van het buitengebied (1543, door De Molder?) in combinatie met een latere van de stad (1559 of later?) niet uitgesloten worden gezien verschillen in schaal en in oriëntatie tussen beide kaartdelen.

The dating of Van Deventer's maps of Dutch towns

In the 16th century the cartographer Jacob van Deventer finished about 250 maps of Dutch towns. The dating of the individual maps is still a problem. A distinction must be made between the year the map was finished and the period the fieldwork was done. The fieldwork, and hence the informa-

tion on the map, was carried out many years before finishing the map. This problem is exemplified by the map of Zevenbergen. Historical geographers should be aware of this dating-problem when using a map for historical information.

LITERATUUR

- DELAHAYE, A. (1963). De Roodevaart of haven van Zevenbergen. Jaarboek De Oranjeboom 16, pp. 111-141.
- DELAHAYE, A. (1979). Het kasteel van Zevenbergen. In: De Heren XVII van Nassau Brabant. Zundert, pp. 337-360.
- DEYS, H.P. (1989). De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Resultaten van recent onderzoek te Madrid. Caert Thresoor 8, pp. 81-94.
- DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M. (1981). Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten – aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven – toegelicht en beschreven. Groningen.
- HAM, W.A. VAN (1982). Een bijzonder geval van grensverandering: de Meeren en de Droge Mark bij Zevenbergen. Holland 14, pp. 140-148.
- KOEMAN, C. (1983). Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Alphen aan den Rijn.
- LEENDERS K.A.H.W. (1982). Land en water tussen de Bergen. Bijdrage tot de landschapsgeschiedenis van het gebied tussen Geertruidenberg en Zevenbergen. Holland 14, pp. 149-160.
- LEMOINE-ISABEAU, C. (1985). Belgische Cartografie in Spaanse verzamelingen, van de 16de tot de 18de eeuw. Brussel.
- VISSER, J.C. (1984). De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. In: Stad in kaart. Voordrachten... Groningen 18 en 19 november 1983. Alphen aan den Rijn, pp. 28-39.
- konden daarlangs in 1502 de stad niet bereiken en werden gelost aan de Hazeldonk.
- 4 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARAG), VTH 1716; Donkersloot 664.
- 5 ARAB, Arenberg, 5402-5 (1533-34 nog niet) en 3908 (1536-7 bestaat).
- 6 ARAB, Arenberg, 4255 f. 61.
- 7 ARAB, Arenberg, 4254 f. 43v, 44 en 48.
- 8 C. Pieters, Kaart van Bloemendaal, 1555. ARAG, VTH 1756, Donkersloot 575.
- 9 C. Pieters en J. Symons, Gastelse Kaart, 1565. Bornem, Archief abdij St. Bernaards, zonder nummer. De kaart werd gemaakt op basis van een akkoord tussen de heer van Bergen op Zoom en de abt van St. Bernaards van 13 april 1565. Beide landmeters werden in 1565/66 betaald (Gemeentearchief Bergen op Zoom, ARAI 1775 f. 10v-11 en 1776 f. 9v). De kaart ARAG, VTH Supplement 440, Donkersloot 689 is hiervan een jongere versie uit 1590 door J. Sijmons-zoon, met nieuwe polders en polderverkavelingen.
- 10 ARAB, Arenberg, 4255 f. 46.
- 11 ARAB, Arenberg 4255 f. 65: *noch ghereijst na Lyer omden lantmeeter ende betaelt tusschenweghen voor zijn kosten met zijn zoen IX st.*
- 12 ARAB, Arenberg, 4254 f. 42.
- 13 Gemeentearchief Lier (GAL), nr. 601 f. 69r.
- 14 GAL, 455 rekening 1543-44; 600 rkn. 1543-44; 601; 457 rkn. 1547-48 en 1549-50.
- 15 Zie de komende facsimile-editie!

NOTEN

- 1 Gemeentearchief Breda, coll. Havermans, 514, uit-treksel rekening 1516.
- 2 Dit blijkt uit analyse van de ligging van de op te maken bermsloten van 1544, Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), Arenberg, 4253 f. 30.
- 3 Delahaye, 1963, p. 113: schepen geladen met steen